

فصلنامه علمی - پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س)

سال دوازدهم، شماره ۴۳، پاییز ۸۱

بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان

دکتر مهناز شایسته‌فر*

چکیده :

از زمان‌های قدیم، نوشته‌های خطی تنها وسیله تزئینی شمرده می‌شد و از تصاویر خبری نبود و از آن‌ها به عنوان منابع تاریخی قدیمی استفاده می‌گردید. با آمدن اسلام، قرآن که حامل سخنان خداوندی می‌باشد به عنوان موضوعی ارزشمند و با مفاهیم عالی به استخدام هنرمندان خطاط و کتیبه‌نگار درآمد و هنرمندان با استفاده از هنر خط به تزئین اماکن مقدسی چون مسجد، امامزاده، خانقاه و مدارس مذهبی پرداختند. هنرمندان مسلمان نه تنها از قرآن برای تزئین اماکن مقدسه استفاده می‌نمودند، بلکه از آیات ملکوتی قرآن برای تزئین اشیاء روزمره و ظروفی چون بشقاب، کاسه، چراغ‌ها و پایه شمعدن‌های ساخته شده از فلز، مرمر، سنگ و چوب و هم‌چنین پارچه، استفاده کردند.

صرف نظر از جنبه زیبایی و تزئینی، این خط‌ها حضور خداوند را در هر جا از جمله مسجد، مدرسه، خانقاه، امامزاده برای مسلمانان تداعی می‌کرده است و حتی مسلمانان خداوند را هنگام خوردن و آشامیدن ستایش می‌کنند زیرا بشقاب‌ها و کاسه‌های‌شان با کلمات خداوندی تزئین شده است. بنابراین هنرمند مسلمان همیشه سعی داشته است با استفاده از این خطوط حضور خداوند، ایمان به وجود

* عضو هیأت علمی دانشگاه تربیت مدرس

او، انعکاسات معنوی سخنان اولیای خدا و ادعیه را در همه جا برای مسلمانان تداعی کند. به طور کلی هنرمندان مسلمان همواره کوشیده‌اند تا آثارشان از نظر شکل، تزئینات و رنگ بیشترین همگامی و تفاهم را با نیازهای روحی و جسمی انسان داشته و از این طریق مجلی آرام، دلپذیر و زیبا را برای انسان‌ها فراهم آورند و چنین است که مسلمانان وقتی پا به درون مسجد یا اماکن مقدسه می‌گذارند کلمات خداوندی نوشته شده بر در و دیوار مسجد آنها را به عبادت خداوند دعوت می‌کند و در حقیقت این کلمات و آیات خداوندی حضور خداوند را که با پدیدار شدن لطافت و زیبایی روح به دست می‌آید تداعی می‌کنند. در این مقاله این موضوع و سه شعبه مهم کتیبه‌های مذهبی شامل: ۱- کتیبه‌های قرآنی ۲- کتیبه‌ها با مضامین دعا ۳- کتیبه‌ها با مضامین حدیث در زمان تیموریان و صفویان بررسی شده است.

واژه‌های کلیدی

کتیبه - قرآن - ادعیه - احادیث - معماری - تیموریان - صفویان

مقدمه

هنر اسلامی به طور کلی می‌کوشد تا محیطی به وجود آورد که در آن انسان بتواند وزن و وقار فطری اولیه خود را بازیابد. هیچ مانعی نباید به عنوان حجاب بین انسان و حضور نامرئی خداوند قرار گیرد. هنر اسلامی در وهله نخست ایجاد یک نوع خلاء می‌کند و همهٔ پریشانی‌ها تمایلات دنیوی را از میان برمی‌دارد و در وهله دوم نظامی را جایگزین آن می‌سازد که مبین تعادل و آرامش و صلح است. از این امر به اهمیت اساسی و مرکزی معماری و در کنار آن کتیبه‌ها در هنر اسلامی می‌توان پی برد. معماری هماهنگی و آرامش موجود در طبیعت را در اماکن پرجمعیت دوباره ایجاد می‌کند. در یک مسجد فرد مؤمن هیچگاه فقط یک بینندهٔ صرف نیست، بلکه هر گاه او با طهارت و حضور قلب به نماز می‌ایستد و سپس به قرائت نوشته‌های قرآنی، ادعیه و احادیث منقوش و مکتوب بر در و

دیوارهای مسجد می‌پردازد به نحوی با معنا و انعکاسات معنوی خطوط ارتباط برقرار می‌کند. بنابراین نه تنها معماران مسلمان بلکه کتیبه‌نویسان نیز می‌کوشیدند تا فضایی به وجود آورند که کلیه صفات و کیفیات مقامات معنوی را مستجلی سازند. بدین گونه فضای معنوی ایجاد شده توسط کتیبه‌ها در اماکن مذهبی چون مساجد، مدارس، امامزاده‌ها، خانقاه‌ها، انسان را به اشراق و شهود سوق می‌دهد.

می‌توان گفت که معماری اسلامی در طول تاریخ همیشه از ارزش و توجه خاصی برخوردار بوده و در بر گیرنده تمام خلاقیت‌های هنرمندان مسلمان است. فضای باز معماری اسلامی با هماهنگی و نظم نقش‌ها، کتیبه‌ها و رنگ‌ها، محیطی با عظمت همراه با خلوص معنوی پدید می‌آورد. انسان با ورود در این اماکن خود را در دنیایی معنوی می‌یابد که یادآور بهشتی است که قرآن از آن سخن به میان آورده است.

این الگوها با استفاده از آجرهای ساده یا تزئینی نام‌ها و اوصاف خداوندی و نام پیامر و علی (ع) را شکل می‌بخشیده است. در دوران تیموریان (۹۱۱-۷۷۱) و صفویان (۱۱۴۸-۹۰۵)^۱ این شیوه کار بسیار متداول‌تر از گذشته بود همچنانکه

۱- در اواخر قرن هشتم تا نیمه قرن یازدهم، هنر و فرهنگ با مساعدت امیران تیموری و صفوی به اوج عظمت و پیشرفت خود رسید. این تحول نخستین بار در هرات تحت حمایت شاهرخ (۸۵۱-۸۰۸) پسر تیمور و نیز امیر بایسقر (وفات ۸۳۷) و سپس در شیراز در دوران حکومت اسکندر سلطان، نواده تیمور و سرانجام در دوران فرمانروایی سلطان حسین بایقرا (۹۱۱-۸۷۳) واپسین فرمانروای قدرتمند تیموریان در هرات و سپس تحت حاکمیت شاه اسماعیل (۹۳۰-۹۰۵) در تبریز، شاه طهماسب (۹۸۴-۹۳۰) در قزوین، ابراهیم میرزا در مشهد و بالاخره شاه عباس (۹۹۶-۱۰۳۸) در اصفهان به کمال خود دست یافت. این اشراف‌زادگان تیموری و صفوی در آثار هنری آن دوران که همگی نشانگر زندگی فرهنگی شرق دنیای اسلام است، نقش به‌سزایی ایفا کرده‌اند. این مسئولیت نشانگر نیاز خاندان سلطنتی به ایجاد ارتباط با اتباع ویش است و به همین دلیل فعالانه حمایتگر هنرمندان و صنعتگرانی بودند که در دربارهای خود گرد آورده بود.

تلفیق و آمیزه هنرمندان سرزمین‌های مختلف اسلامی با لزوم نیازهای جدید فرهنگی سلسله به منظور تعیین هویتش از طریق به نمایش گذاشتن فرهنگ اتباع خود و نیز در جهت تعیین موقعیت مراحل تکوینی هنر

تیموری در محدوده پیشینه جدید و بسیار مترقی مذهبی ایران پیوند یافته بود. تمام نواحی امپراطوری تیموری و صفوی در بیشترین وسعت خود و علی‌رغم عناصر متفاوت ملی خویش، در میراث ادبی و هنری ایرانی با یکدیگر سهیم بودند. درخشش هنری دربارهای شاهانه که در دوران حکومت تیموری و صفوی به اوج شکوفایی خود رسیده بود، توانست به عنوان الگوهای درباری مورد احترام و ستایش فراوان سلسله‌های بعدی در شرق دنیای اسلام قرار گیرد.

دوران سلطنت شاهرخ که عصر برجسته‌ای در حیات فرهنگی آن زمان به شمار می‌رود به ویژه در هنرهای چون خطاطی و معماری. مورخان، شاهرخ را به عنوان مردی صلح‌طلب، پادشاهی بخشنده، شاعر، هنرمند و دانشمند معرفی کرده‌اند. سایر شاهزادگان تیموری نیز در تاریخ فرهنگی ایران دارای اهمیت می‌باشند. یکی از پسران شاهرخ به نام بایسنقر که حکمران استرآباد بود، به جهت مرسوم نمودن یکی از موزون‌ترین سبک‌های خطاطی ایرانی به خوبی شناخته شده است. بایسنقر مکتب هنرهای وابسته به کتاب‌آرایی خود را پایه‌گذاری نموده و به تدریج خوشنویسان، مطلابازان و نقاشان را در مدرسه واحدی گرد هم آورد. سرانجام، تحت حمایت بایسنقر بود که سبک سنتی دربار تیموری در مدرسه هرات متحول گشت. بایسنقر به وسیله شمرا، خوشنویسان، موسیقیدانان و خنیاگران احاطه شده بود. آنها برای کار خود مورد مدح و ستایش فراوان قرار می‌گرفتند. بایسنقر کتیبه‌های قرآنی را بر ایوان عظیم مسجد مادر خود، گوهرشاد، درون مجموعه حرم مطهر امام رضا (ع) در مشهد نگاشت و همین‌طور یک قرآن بزرگ با ورقه‌هایی به طول حدوداً شش فوت به دستور او نوشته شد. رومر (Roemer, Timur in Iran, p. 105) نقل می‌کند که اسکندر سلطان، ریاضیدان و منجم، حامی هنری دیگری از این زمانه به شمار می‌رفت. غیاث‌الدین جمشید کاشی نیز از حمایت اسکندر سلطان بهره‌مند گشت. سلطان حسین و میرعلیشیر نوایی همانند حاکمان ایرانی صفوی، شاعران و هنرمندان را گرد آوردند و بدین‌گونه با فرهنگ ایرانی آشنا شدند. آنها در زمان حیات خود، به منظور ترغیب این گرایش، کتیبه‌نویسی بسیاری از بناهای مذهبی و تاریخی را به انجام رساندند. شاه طهماسب و شاه عباس نیز در رشد و توسعه دربارهای فرهنگی و هنری سهم بسزایی داشتند و در زمینه برپا نمودن بناهای تاریخی و درج کتیبه‌های مذهبی حمایت‌های هنری قابل توجهی از هنرمندان بعمل آوردند.

مهم‌ترین ویژگی این دوران شکل‌گیری حیات فوق‌العاده قدرتمند فرهنگی و مذهبی می‌باشد که در بر گیرنده عوامل شیعی تحت کنترل و حمایت دربار تیموری و صفوی است. در این ایام، تولید هنری در ارتباط نزدیک با رویدادهای مذهبی، فرهنگی و تاریخی بود. یکی از پیامدهای عمده‌ای که در پیش روی حاکمان تیموری به عنوان فاتحان ترک قرار داشتند، نیاز آنها با داشتن ثبات به عنوان قانونگذاران مشروع در سرزمین‌های ایرانی بود. به گفته لمبتون (Lambton, Theories of State, pp.1-9) و وودز (Woods, The Rise of Timurid Historiography, pp. 99-105)، یاسا (قانون مغولی) که بوجود آورنده پیوند میان اشراف سالاری مغولی و فرهنگ ایرانی بود، ارزش خود را از دست داد. از این رو، بهترین سنت قانون اسلامی یعنی دعوت به تقوای عمومی و پشتیبانی صادقانه از قانون اسلامی به عنوان سیاست رسمی حکومت تثبیت شد. و صفویان فاتحان دوران متعاقب علاقه و احترام خود به مضامین و مفاهیم مذهبی را از

مسجد جامع سمرقند (۸۰۸-۸۰۱) کاملاً از درون و برون با آجرکاری و کاشی‌کاری نوشتاری پوشیده شده است و مسجد جامع اصفهان (از دوران آل بویه به بعد)^۱ را می‌توان نمودار تمامی سبکهای تزئینی خوشنویسی بحساب آورد. برنامه‌ها و گرایشات فرهنگی - مذهبی حاکمان تیموری و صفوی نوعی پیوند مستقیم میان هنر و مذهب بوجود آورد که نهایتاً موجب شد تا آنها به عنوان حاکمان و پشتیبانان بر حق جهان ایرانی به رسمیت شناخته شوند. این امر در طول بررسی تعدادی از کتیبه‌هایی که به دنبال می‌آید، به اثبات خواهد رسید. بررسی برخی از برنامه‌های مهم در طول پادشاهی این امیران، به صورت کتیبه‌نگاری می‌تواند راهنمای ما در رابطه با هنر تولید شده در طول دوران پشتیبانی و حمایت آنها از هنرمندان، همچنین سیاست و تدبیر آنان در گزیدن موضوعات برای کتیبه‌نویسی باشد. با مطالعه کتیبه‌های این دوران، روشن می‌گردد که حاکمان تیموری از این آثار به عنوان وسیله‌ای برای بیان مسلک شاهی استفاده می‌کردند و حاکمان صفوی به جهت ترویج مفاهیم و شعائر مذهبی حامی کتابت کلام وحی و ائمه بودند. در عین حال، این کتیبه‌ها بازتاب تمایلات زیبایی‌شناسانه آنها در

طریق پروژه‌های متعدد ساختمانی و نگارش کتیبه‌های قرآنی دعایی و حدیثی به نمایش گذاشتند و از اهداف مهم آنها همانا ترویج و تشویق موازین مذهبی و دوستی با اهل بیت بود.

برنامه‌ریزی گسترده در پشتیبانی از طرح‌های معماری که حاکمان تیموری و صفوی چون تیمور، شاهرخ و همسر وی گوهرشاد (وفات ۸۸۰) شاه طهماسب (۹۸۴-۹۳۰) و شاه عباس (۱۰۳۸-۹۹۶) بسایان آن بودند گواهی بر این سیاست‌ها حتی باشند که خود نشانگر تعهد تیموریان و صفویان به مذهب بوده و در ساختن مساجد، مدرسه‌ها و حرم‌های متعدد به منصفه ظهور می‌رسد. گور امیر، مقبره تیمور (۸۰۷-۸۰۳)، شاه زنده که شامل دسته سازنده تایی قبور در اطراف مقبره حضرت کاظم بن عباس عموزاده پیامبر است، مسجد جامع تیمور (همگی در سمرقند) و مسجد گوهرشاد که توسط گوهرشاد همسر شاهرخ بنا شده و مسجد امام، شیخ لطف‌الله و جامع اصفهان، و در آخر نیز حرم امام هشتم شیعیان جهان (هر دو در مشهد) همه و همه نشانگر نمونه‌هایی از معماری شکوهمند و مجلل دوران تیموری و صفوی است.

۱- مسجد جامع اصفهان در دوران آل بویه ساخته شد اما گنبدها، رواق‌های وسیع و مناره‌های بلندتر در دوران صفویان دوباره تزئین یافت.

هنر و مذهب بود، آنها نوعی پیوند مستقیم میان توان فرهنگی و اعتبار سیاسی خود به وجود آوردند که به آنها اجازه داد تا بتوانند یکی از فرهیخته‌ترین و مذهبی‌ترین دربارها را در تاریخ جهان اسلام بگسترانند. خط کوفی در بناهای مذهبی از گذشته تاکنون همواره مورد استفاده قرار می‌گرفت. اما پس از قرن دوم با خطوط مستدیر و قوسی همانند ثلث، نسخ - که در بسیاری از مساجد دوران تیموری و صفوی مورد استفاده قرار گرفت - و خط تعلیق، نستعلیق که کمتر در بناها استفاده گردید، همراه گشت.^۱ در این مقاله دوران تیموری و صفوی از نظر کاربرد نوع کتیبه‌ها و مفاهیم مذهبی به کار رفته در آنها مورد مقایسه قرار گرفته است. از آنجا که حکومت در دو زمان تیموری و صفوی بترتیب سنی و شیعه بوده است نوع مذهب در نوع کاربرد کتیبه‌ها تأثیر داشته است.

۱ - خوشنویسی همیشه یکی از عالی‌ترین اشکال هنر در اسلام به حساب می‌آمده است و نه فقط به وسیله خوشنویسان حرفه‌ای که نام آنها در زمره بزرگان هنری قرار دارد، بلکه توسط خود شاهزادگان و اشراف دوره تیموری و صفوی نیز انجام می‌شد. خوشنویسی بخصوص با عطف توجه به قرآن از فضایل و نقایب شمرده می‌شده است. اشکال مختلف خوشنویسی پیوند و رابطه مستقیم با دیدگاه‌ها و جهان‌نگری‌های تیموریان و صفویان داشت. خوشنویسی عالی‌ترین شکل هنر به شمار می‌رفت و نیز می‌رود و این جایگاه عالی برای این هنر از اهمیت والای کلمات مکتوب قرآن در عالم اسلام ناشی شده است.

از برجسته‌ترین خوشنویسان اواخر قرن هشتم میرعلی تبریزی معروف به قبله‌الکتاب بود که اختراع خط نستعلیق که از تلفیق نسخ و تعلیق به وجود آمد به او منسوب است. همچنین از دیگر خطاطان معروف می‌توان به مولانا معروف، ابراهیم سلطان و بایسنقر، پسران شاهرخ، که کتیبه بلند دیوان مقصوده مسجد گوهرشاد مشهد با امضای بایسنقر ختم می‌شود، یاد کرد. استعداد هنری ایرانیان موجب شد که معروف‌ترین خوشنویسان اسلامی ظهور کنند. مشهورترین آنان عبارتند از "احمد سهروردی، مولانا سیف مشهدی، سید حیدر، نصرالله طیب، مبارک شاه تبریزی، ارغوان کابل. قرن هشتم تا دهم از بهترین دوره‌های پیشرفت هنر خوشنویسی شمرده می‌شود و این هنر در تمام مجامع و محافل مورد توجه شاهان و بزرگان بوده است.

بخش نخست این مقاله شامل آیات قرآنی است که در کتیبه‌های معماری^۱ مورد استفاده قرار می‌گرفت. سپس به کتیبه‌های دعاگونه پرداخته شده است که در بر گیرنده دعا و خطاب به پیامبر (ص) امام علی (ع) و حضرت فاطمه (س) و دو امام اول امام حسن (ع) و امام حسین (ع) و همچنین دعا و خطاب به دوازده امام (ع) می‌باشد. در آخرین بخش این مقاله کتیبه‌های حدیث گونه مورد بررسی

۱ - کتیبه در لغت عرب، مفرد کتاب آمده و در مقابل واژه "Inscription" و به معنای آنچه که روی آثار قدیمی نوشته شده می‌باشد. در لغت‌نامه‌های فارسی پس از نکات فوق اینچنین آمده است. آنچه به خط نسخ یا نستعلیق و یا به خط کوفی بر روی دیوار مساجد و مقابر و اماکن متبرکه یا سر در دروازه امراء بزرگان نویسد و یا نقش کنند و ... که دارای پیام‌های مختلفی جهت ارتباط با بیننده خود هستند. پیام اصلی معماری در آثار اسلامی مستقیماً از طریق استفاده از کتیبه‌ها - شامل پیام‌های مذهبی و غیرمذهبی - ابلاغ می‌گردد.

کتیبه‌های بناهای اسلامی معمولاً از آجر، کاشی، سنگ، گچ و چوب ساخته شده‌اند. متن عبارات کتیبه معمولاً اسما مبارک حق تعالی، آیات و سوره‌های قرآن، نام‌های مبارک حضرت رسول (ص) و ائمه طاهرین، دعاها، مناجات، شعارهای مذهبی نام سفارش دهنده اثر، نام حاکم و یا سلطان وقت، نام سازنده اثر، نام کاتب و خطاط، تاریخ ساخت اثر، اشعار فارسی و عربی، گفته‌های بزرگان و حکما، فرامین پادشاهان و عهدنامه‌ها و پند و اندرز را شامل می‌گردد. خط کتیبه‌های بناهای اسلامی معمولاً همزمانی چندانی با پیدایش خطوط مختلف نداشته است و روش‌های متنوعی پس از پیدایش یک خط ممکن بود که در کتیبه‌ها مورد استفاده قرار گیرد اما بسیاری از انواع خطوط هرگز در کتیبه نویسی استفاده نشده است.

براساس کتیبه‌هایی که تاکنون به دست آمده ابتدا کتیبه‌نویسی با خط کوفی شروع گردیده و این خط تا حدود قرن پنجم تنها خط جهت کتیبه‌نویسی بوده است و از این تاریخ به بعد خطوط دیگر نیز به صورت محدود مورد استفاده قرار می‌گیرد. تا قرن هفتم اکثر کتیبه‌ها به خط کوفی نوشته می‌شده است و از قرن هشتم به بعد که خط ثلث در نوشتن کتیبه‌ها بیشتر مورد استفاده قرار می‌گیرد، البته کتیبه‌های کوفی نیز همچنان متداول است.

نکته مهم در مورد خط کوفی این است که از زمانی که خط کوفی در کتیبه‌ها مورد استفاده قرار گرفته، به فرم‌ها و شکل‌های مختلف و بدیعی در آمده که هرگز در خوشنویسی و کتابت دیده نشده است و نقوش خطی و کتابتی یکی از مهمترین موضوعات تزئینی متون اسلامی است که این تزئینات بیشتر در نوشتن کتیبه‌های بناها و به کار رفته است و حتی شکل‌هایی از خط کوفی وجود دارد که فقط در کتیبه‌های بناها امکان به وجود آمدن آنها وجود داشته است که بهترین شاهد آن خط کوفی بنایی است که با کتیبه‌نویسی بناها شروع و رشد و نمو یافته و به کمال رسیده است.

قرار گرفته است که در این بخش بر انتخاب آن دسته از احادیث تأکید شده است که مضامین شیعی و گفتار پیامبر (ص) یا ائمه (ع) در بر دارد. این تقسیم‌بندی از آنجا نشأت می‌گیرد که منابع معنویت اسلامی از سویی ناظر به قرآن کریم و از سوی دیگر ناظر به حقیقت روح و سخن پیامبر (ص) و ائمه (ع) می‌باشد که از طریق حدیث و سنت و دعا دوام و بقا یافته است. به همین جهت در این مقاله به این سه بعد حقیقت معنوی که در کتیبه‌ها تجلی یافته است پرداخته شده است.

وجود کتیبه‌ها در معماری اسلامی از خصایص بارز و اهمیت فراوان هر بنایی است و در اینجا می‌توان دو ویژگی مهم این کتیبه‌ها را بر شمرد.

۱- از خطاطی در معماری به عنوان عنصر تزئینی و عامل همسان نمودن انواع مختلف بناهای اسلامی استفاده شده است. تقریباً تمامی بناهای اسلامی شامل کتیبه‌هایی با مضامین قرآن، دعا و حدیث بر سطوح خارجی و داخلی خود می‌باشند. محل‌های مشخصی هم جهت نگارش این خطوط مورد استفاده قرار می‌گرفت. به عنوان مثال در قسمت‌های خارجی بنا همانند مناره‌ها، سردرها، و پایه گنبدها و در قسمت‌های داخلی محراب، قبله و پایه داخلی گنبد. تقریباً می‌توان گفت هر فضای خالی با عناصر نوشتاری تزئین می‌یافت. کلمات منفرد همچنین به صورت تکراری با ایجاد طرح یا الگویی بر سطوح داخلی دیوارها نوشته می‌شد. کلماتی که بدین صورت مورد استفاده قرار می‌گرفت اکثراً بر گرفته از آیات قرآنی بود که به خط کوفی بنایی نگارش می‌یافتند.

۲- صرف نظر از زیبایی تزئینی، کتیبه‌ها در بر گیرنده معانی و مفاهیمی است که از یک طرف انعکاس دهنده شرایط اجتماعی، مذهبی و فرهنگی زمان نگارش و از طرفی دیگر نمایانگر تمامی خلاقیت‌های هنرمندان مسلمان و ظهور خلوص معنوی آنها می‌باشد.

کتیبه‌ها را از لحاظ داشتن معناهای مذهبی به سه قسم می‌توان تقسیم کرد: نخست به کتیبه‌های قرآنی می‌پردازیم.^۱

کتیبه‌های قرآنی

به نظر می‌رسد که آیات قرآنی بعنوان بیشترین تزیین بنایی سطوح خارجی و داخلی ساختمان‌ها کاربرد داشته است. کتیبه‌های قرآنی اغلب در برگیرنده جملاتی در اظهار ایمان و اعتقادات مسلمانان می‌باشد. این اعتقادات اغلب به خط کوفی، معنوی‌ترین خط عربی نشان داده شده است و در بنا و خاصه نزدیک محراب که جهت تجمع و تمرکز مسلمانان می‌باشد، جای گرفته است.

از مطالعه دقیق کتیبه‌های قرآنی در می‌یابیم که برخی سوره‌ها که در ذیل به آنها پرداخته می‌شود در بسیاری از جاها تکرار شده است بدین جهت می‌توان این گونه اظهار داشت که شخصی که این متن‌های قرآنی را انتخاب می‌کرده است، می‌بایست با تمام قرآن آشنایی داشته باشد و یا بواسطه معنای خاصی که در این سوره‌ها و آیات وجود داشته است آنها را انتخاب کرده باشد. بدون شک علما و یا اشخاص دانشمند مذهبی، نقش مهمی در انتخاب این آیات داشته‌اند زیرا که آنان به علت انس خاص با قرآن، از مفاهیم و معانی ظاهری و باطنی آن بیشتر اطلاع داشته‌اند. البته در بعضی موارد خطاطان خود، آیات را انتخاب می‌کردند. در این حالت آنها اشخاص معمولی نبودند بنابراین ما باید طبق سخن قاضی احمد نویسنده معروف زمان صفویان می‌توانیم آنان را علمایی بدانیم که می‌توانستند سبک‌های مختلف خط را در نهایت زیبایی و تکامل نگارش کنند. این خطاطان با قرآن آشنا و مأنوس بودند و بعضی از آنان، قرآن را از بر داشتند. آنها اغلب مردان

۱- جهت ترجمه و تفسیر آیات و سوره‌ها از منبع زیر استفاده شده است: قرآن کریم، ترجمه و تفسیر: مهدی الهی قمشه‌ای، تهران، بنیاد نشر و ترویج قرآن، ۱۳۶۳.

با ایمان و با تقوایی بودند که بیشتر اوقات خود را به ستایش خداوند سپری می کردند و به عبادت او مشغول بودند.^۱

از جمله سوره های معروفی که در مساجد تیموری و صفوی مورد استفاده قرار گرفته است سوره های کوچک جزء سی ام قرآن می باشد که احتمالاً به دو دلیل کوچکی و بالطبع جای گرفتن آنها در سطوح مختلف دیوار، به هر اندازه و هر شکل و همینطور پر محتوی بودن، گزینش شده و مورد استفاده خوشنویسان مسلمان جهت کتیبه نگاری قرار گرفته است. اولین مثال سوره *والعصر* است **بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَالْعَصْرُ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خَسْرٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ** که به عنوان نمونه در مدرسه مذهبی نیم آورد (اوائل قرن دهم) مدرسه چهارباغ (قرن یازدهم) و مسجد جامع اصفهان (از زمان آل بویه به بعد) و بسیاری جاهای دیگر آمده است. این سوره بیانگر قدرت بی منتهای خداوند در روز رستاخیز است و به این موضوع اشاره می کند که تنها کسانی که به خدا ایمان آورند و به راستی و درستی در دین یکدیگر را سفارش کنند در زیان و خسران نخواهند بود. مفسرین کلمه *والعصر* را به عصر نورانی پیامبر و یا دوران ظهور ولی عصر (عج) منسوب می دارند. و اگر ما به این تفسیر اخیر دقت بیشتری داشته باشیم در می یابیم که شاید یکی از علت های انتخاب این سوره در مسجد و مدرسه زمان صفویه توجه دادن افکار شاگردان علوم دینی و مردم به این نکته باشد که تقوی پیشه کنید و از خداوند بترسید و در دوستی ائمه و مخصوصاً امام زمان بکوشید که روزی فرا خواهد رسید که در آن روز با قیام آن حضرت (عج) بدان از خویان جدا خواهند شد.

1 - Qazi Ahmad, *Calligraphers and Painters*, transl., V. Minorsky, Washington, Freer Gallery Publication, 1959, P.193.

سوره بعدی سوره کوثر است "بسم الله الرحمن الرحيم انا اعطيناك الكوثر فصل لربك وانحر ان شانك هو الابر" که بعنوان نمونه در مسجد کبود تبریز (۸۷۰) و مسجد سید اصفهان به کار برده شده است. این سوره بیانگر بخشش و سخاوت خداوند (نعمت) به پیامبر محمد (ص) است که یکی از بهترین آنان فاصله (س)، دختر پیامبر (ص) است.

سوره دیگر سوره قدر است "بسم الله الرحمن الرحيم انا انزلناه في ليلة القدر و ما ادراك ما ليلة القدر. ليلة القدر خير من الف شهر. تنزل الملائكة و الروح فيها باذن ربهم من كل امر. سلام هي حتى مطلع الفجر" که بعنوان نمونه در مدرسه مذهبی چهار باغ اصفهان (قرن یازدهم) (تصویر: یک) در خط کوفی بنایی دیده می‌شود و همینطور در مسجد شیخ لطف‌الله (۱۰۷۵-۱۰۴۱) در قسمت داخلی مسجد با استفاده از خط ثلث نگارش یافته است. این سوره بیان نزول قرآن عظیم‌الشأن در شب قدر است که طبق صریح قرآن کریم شب قدر هزار مرتبه از هزار ماه بهتر و بالاتر است و این شبی است که امام عصر باذن خداوند حضور دارد و سرنوشت مردم رقم می‌خورد. گرامیداشت قرآن و زمان نزول آن، حضور امام عصر (عج)، می‌تواند به عنوان دلائل انتخاب این سوره در این اماکن باشد. این کتیبه خطی حک شده بر دیوار مسجد بیان کننده اعتقاد مسلمانان است و به آنها کمک می‌کند که اهمیت خود قرآن، نزول آن را در شب قدر گرامی بدانند.

از دیگر سوره‌های جزء سی‌ام قرآن که به عنوان نمونه در مدرسه مذهبی نیم‌آورد و صحن عباسی مشهد (اوائل قرن یازدهم) (تصویر: ۲) دیده می‌شود سوره حمد می‌باشد "بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين. الرحمن الرحيم. مالك يوم الدين. اياك نعبد و اياك نستعين. اهدنا الصراط المستقيم. صراط الذين انعمت عليهم غير المغضوب عليهم و لا

الضالین که در خط کوفی بنایی به صورت کلمه الله نوشته شده است. این سوره را می‌توان در زمرة یکی از شناخته شده‌ترین سوره‌های قرآن دانست و این امر بیشتر از آن جهت است که این سوره مبارکه جهت خواندن در نماز انتخاب شده و بر طبق نظر علمای اسلام، محتوی و مضمون موجود در سوره بیانگر معنای ۱۱۳ سوره دیگر قرآن می‌باشد و درباره اصل توحید، معاد، نبوت و عدل و امامت یعنی پنج اصل اساسی اسلام، سخن گفته است.^۱

البته سوره‌های دیگر جزء سی‌ام قرآن نیز به جهت تزئین کتیبه‌ای اماکن مذهبی، مخصوصاً مساجد و مدارس، مورد استفاده خطاطان مسلمان قرار گرفته‌اند و بررسی دقیق‌تر و موردی آنها در این مجال نمی‌گنجد و نیاز به تحقیق و پژوهش جداگانه دارد.

در زمینه استفاده از متون قرآنی جهت تزئینات کتیبه‌ای اماکن مذهبی دوران تیموری و صفوی ما به گروهی از آیات منتخب از سوره‌های قرآنی بر می‌خوریم که به طور مشابه در اماکن تیموری و صفوی مورد استفاده قرار گرفته است از جمله این گروه از آیات می‌توان به آیات هیجدهم تا آخر آیه ۲۲ از سوره توبه **”انما يعمر مساجد الله من امن بالله و اليوم الاخر و اقام الصلوه و اتى الزكوه و لم يخش الا الله فعسى اولئك ان يكونوا من المهتدين. اجعلتم سقايه الحاج و عماره المسجد الحرام كمن امن بالله و اليوم الاخر و جاهد فى سبيل الله لا يستون عندالله و الله لا يهدى القوم الضالين الذين امنوا و هاجروا و جاهدوا فى سبيل الله باموالهم و انفسهم اعظم درج عندالله و اولئك هم الفائزون. يبشرهم ربهم برحمه**

۱ - جهت اطلاعات بیشتر در زمینه تفسیر حمد رک به: امام خمینی، تفسیر حمد، تهران، انتشارات محمد، بی‌تا.

منه و رضوان و جنات لهم فیها نعیم مقیم. خالدین فیها ابدان الله عنده اجر عظیم" که به عنوان نمونه در حاشیه محراب مدرسه امامیه^۱ (تصویر: ۳) (متعلق به قرن هشتم) در شهر اصفهان و درب اصلی مسجد کبود تبریز و ایوان اصلی مسجد گوهرشاد مشهد نوشته است. در ترجمه این آیات مقام و رتبه حضرت علی (ع) که در راه خداوند قیام نموده است حتی بیش از آنان است که مقام آب دادن به حاجیان (سقاییت) و ساخت (تعمیر) مسجدالحرام را بر عهده دارند.

کتیبه مدرسه امامیه به خط محقق در اطراف محراب نگارش یافته که از قسمت انتهایی سمت راست شروع شده و به قسمت انتهایی سمت چپ پایان می‌یابد. این محراب یکی از قدیمیترین و نفیس‌ترین نمونه استفاده از کاشی معرق می‌باشد که به دوران ایلخانیان (۷۵۶-۶۶۳) تعلق دارد. استفاده از این آیه با مضمون شیعی بیانگر اعتقادات حاکمان شیعی دوران ایلخانی می‌باشد که در تزئینات این محراب انعکاس یافته است.^۲

جهت اثبات حقانیت جانشینی علی (ع) شیعیان به آیات قرآنی رجوع نموده‌اند که آیه ۲۲ سوره توبه از جمله این آیات می‌باشد که مقام برتر حضرت علی (ع) در پیشگاه خداوند اشاره دارد.^۳ مسجد نائین^۴ در مرکز ایران، بهترین و قابل

۱ - محراب مدرسه امامیه اصفهان هم اکنون در موزه هنر متروپلیتن نیویورک نگهداری می‌شود.

۲ - برای اصول تفسیر قرآن رک به:

Allamah Tabatabaie, Shiite Islam, trans. Seyyed Hossein Nasr, London, George Allen and Unwin Ltd, 1975, pp. 98-99.

۳ - جهت توضیحات بیشتر رک به: قرآن کریم، ترجمه و تفسیر: مهدی الهی قمشه‌ای، تهران، بنیاد نشر و ترویج قرآن، ۱۳۶۳، ص: ۱۸۸.

۴ - جهت اطلاعات بیشتر درباره این مسجد رک به:

Sheila S. Blair, Monumental Inscriptions From Early Islamic Iran and Transoxiana, New York, E. J. Brill, 1992, pp. 38-40.

توجه‌ترین آثار معماری سلسله آل بویه می‌باشد که هم در بر گیرنده آیات ۲۲-۱۸ سوره توبه و هم آیه ۳۳ سوره احزاب می‌باشد "و قرن فی بیوتکن و لا تبرجن تبرج الجاهلیه الولی و اقمن الصلوه و اتین الزکوه و اطعن الله و رسوله انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت و یتطهرکم تطهیرا" این آیه که به اهل بیت ارجاع می‌دهد در حاشیه دور محراب به نگارش در آمده و با جمله اهل البیت و یتطهرکم تطهیرا" خاتمه یافته است. تصویر ۴ پلاک فلزی یک در است که به دستور شاه سلیمان به تاریخ ۱۰۷۷ ساخته شده و آیه ۳۰ سوره نمل جهت تزئین کتیبه‌ای در آن استفاده شده است. در معنای این آیه از سوره که در بر گیرنده داستان حضرت سلیمان و ملکه سبا می‌باشد، آمده است که "انه من سلیمان و انه بسم الله الرحمن الرحیم" "این نامه از جانب سلیمان و عنوانش بنام خداوند بخشنده مهربان می‌باشد." این تنها سوره‌ای است که با بسم الله الرحمن الرحیم شروع می‌شود و در داخل سوره هم از کلمه بسم الله الرحمن الرحیم استفاده شده است در حقیقت این سوره دو بسم الله دارد. مطمئناً این نوع پلاک فلزی در اماکن مذهبی چون امامزاده‌ها، مساجد و تکیه‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفته است، نوع کار خوب فلزی بر این مدعا است. به نظر می‌رسد که انتخاب این سوره برای این پلاک با نظر خود شاه سلیمان (۱۰۷۷-۱۱۰۶) صورت گرفته باشد. یکی از این دلایل هماهنگی نام این پادشاه به نام حضرت سلیمان و منسوب کردن خودش به حضرت سلیمان می‌باشد. بر طبق آیات قرآنی و تاریخ انبیاء حسن و پیری و حیوانات و پرندگان و طبیعت تحت فرمان این پیامبر عظیم‌الشأن بوده است. از این رو شاه سلیمان از طرفی سعی بر این داشته است که خود را شخصی نیرومند در مقابل عوام مردم جلوه دهد و از سوی دیگر چون نامش در قرآن آمده است فردی مذهبی و اهل دین. قاعدتاً هر

شخصی با دیدن این قسمت از در حکم شده در نام سلیمان، فوراً به یاد شاه وقت می‌افتاده است.

آیات ۲۵۷-۲۵۵ سوره بقره که به آیت‌الکرسی معروف می‌باشد، یکی از مهمترین آیاتی است که در اماکن مذهبی چون امامزاده‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفته است "الله لا اله الا هو الحي القيوم لا تاخذه سنة ولا نوم له ما فی السموات و ما فی الارض من ذالذی یشفع عنده الا باذنه یعلم ما بین ایدیهم و ما خلفهم و لا یحیطون بشیء من علمه الا بما شاء و سع کرسیه السموات و الارض و لا یوده حفظهما و هو العلی العظیم. لا اکراه فی الدین قد تبیین الرشد من الغی فمن یکفر بالطاغوت و یومن بالله فقد استمسک بالعروه الوثقی لانقصام لها و الله سميع علیم. الله ولی الدین امنوا یخرجهم من الظلمات الی النور و الذین کفروا اولیهم هم الطاغوت یخرجونهم من النور الی الظلمات اولئک اصحاب النار هم فیها خالدون". این آیات به این دلیل آیت‌الکرسی نامیده می‌شوند که کلمه کرسیه السموات و الارض در خلال آیات آمده است و نشانگر تمام نعمات و رحمت خداوند بر روی زمین است. ما شاهد استفاده از این آیات در بسیاری از اماکن مذهبی زمان تیموری و صفوی می‌باشیم. حتی هنرمندان مسلمان با ظرافت خاصی این آیات مبارکه را بر روی ظروف مسی و سفالی حک می‌کردند. شاید به این دلیل که از تبرک و قداست نهفته در کلمات خداوندی در لحظه لحظه زندگی روزمره برخوردار شوند. این آیات در بیان قدرتمندی خداوند بر آسمان‌ها و زمین و علم بی‌متناهی‌اش بر خلق و ارزشمندی ایمان خالص و پاک نازل شده است،^۱ برای مثال بر دیواره خارجی مقبره سید احمد یسوی (۸۰۰) در

۱- جهت ترجمه کامل آیات رک به: قرآن کریم، ترجمه و تفسیر: مهدی الهی قمشه‌ای، صص: ۲-۴۱.

ترکستان^۱ و همچنین مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان (۱۰۲۹-۱۰۱۲) (تصویر: ۵) دیده می‌شود.

سوره جمعه هم از دیگر سوره‌های مهم و مرسوم در تزئینات کتیبه‌ای اماکن مذهبی این دوران می‌باشد که مضمون آن بیانگر معنای عمیق بهشت و جهنم به عنوان انعکاس دهنده اعمال انسان‌ها در روی زمین می‌باشد و بشارتی است برای آن دسته از مسلمانان که قانون خداوندی را رعایت کرده و پیرو احکام اویند و اینها بدون شک یاران و دوستان خداوند هستند.^۲ حضور این سوره در درون مسجد حقیقتاً انسان‌ها را به عبادت با توجه، دعوت می‌کند. در مسجد جامع یزد (از قرن پنجم به بعد) (تصویر: ۶) و مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان، سوره جمعه در قسمت داخلی محراب مورد استفاده قرار گرفته است.

مثالی دیگر که بیانگر استفاده از آیات قرآنی می‌باشد پارچه‌های ابریشمی است که معمولاً در داخل امامزاده‌ها بر روی ضریح انداخته می‌شود. بر روی یکی از این پارچه‌ها که تاریخ ۱۰۸۹ در بر دارد آیه اول سوره فتح با خط مثنوی (آینه‌ای) نوشته شده است.^۳ (تصویر ۷) در ترجمه این آیه "بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا. لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَاخَّرَ وَ يَتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَ يَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا" می‌خوانیم: "ای رسول ما غم مدار که ما تو را به فتح آشکاری در عالم فیروز می‌گردانیم (ترانه تنها بر مکه بلکه بر شهرهای دیگر جهان غالب می‌گردانیم) به کارگیری این آیه بر

۱ - برای اطلاعات بیشتر درباره این مقبره و همچنین تصویر آن رک به:

Thomas W. Lentz and Glenn D. Lowery, *Timur and the Princely Vision*, Washington, Los Angeles. Country Museum of Art, 40-46.

۲ - قرآن کریم، ترجمه و تفسیر: مهدی الهی قمشه‌ای، صص: ۳-۵۵۲.

3- A. Welch, *Calligraphy in the Arts of the Muslim World*, New York, Dawson, 1979, pp. 154-5

پارچه مخصوص روی ضریح، در محل مخصوص دفن امامزاده‌ها - همان اشخاصی که در طول تاریخ همواره مورد ظلم حاکم وقت بوده‌اند و به شهادت رسیده‌اند و شاید بتوان آنها را به سالار شهیدان امام حسین ملحق دانست - دارای معنای خاصی است که گرچه امام حسین (ع) به ظاهر شکست خورد اما در واقع پیروزی واقعی را که همان اطاعت خداوند و نه اطاعت ظالم بود به همراه داشت و از طرفی برای همه جهانیان این درس عبرت و پیام را به ارمغان آورد که شهادت بهتر از سر به ظلم ظالم سپردن است.

همان طور که قبلاً بحث شد هنر اسلامی ثمره روحانیت اسلامی و مکمل و حامی حیات معنوی به شمار می‌رود. به همین علت گوش دادن به نوای تلاوت قرآن، یا مشاهده و درک یک قطعه خوش‌نویسی می‌تواند جاذبه‌ای معنوی در انسان ایجاد کند و انعکاس معنوی آیات قرآنی بکار رفته در تزئینات کتیبه‌ای مساجد و دیگر اماکن مذهبی دوران تیموری و صفوی در اماکن و در اذهان مخاطب و بیننده همان هدفی است که خوشنویس این قطعات دنبال می‌کرده است. البته نکته‌ای که می‌باید در اینجا به آن اشاره کرد ارتباط بین مضمون و مفاهیم آیات قرآنی و محل قرار گرفتن آن در مساجد و دیگر ابنیه مذهبی است که هنرمند خوشنویس این اصل را در بعضی از قسمت‌ها رعایت کرده است. به عنوان نمونه ما شاهد استفاده از آیه ۳۹ سوره آل عمران "و هو قائم یصلی فی المحراب" هنگامی که او در محراب ایستاده است "و آیه ۱۱۴ سوره هود "واقم الصلوه طرفی النهار زلفاً من اللیل" صبح و عصر و شب بصورت منظم عبادت کن "جهت تزئین حاشیه دور محراب که در حقیقت محل تجمع عبادی مسلمانان می‌باشد هستیم و یا استفاده از آیه ۳۵ سوره ور "الله نور السموات و الارض" خداوند نور آسمانها و زمین است جهت تزئین چراغ‌های مساجد که پرتوافکنی

چراغ‌های مساجد به نور خداوند که روشنی بخش زندگی ظلمانی انسان‌ها در زمین و آسمان می‌باشد، تشبیه شده است. گروه دوم کتیبه‌هایی که در ایجاد فضای معنوی در محل و در مخاطب مؤثرند دعاها است که در قسمت بعدی به آن پرداخته می‌شود.

ادعیه در کتیبه

در کنار استفاده از قرآن در کتیبه‌ها، به گروهی از کتیبه‌ها بر می‌خوریم که در اهمیتی یکسان همانند آیات قرآنی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. این دسته را، که دعا نامیده می‌شود می‌توان به سه گروه مهم و مشخص تقسیم‌بندی کرد. گروه اول: نام‌های زیبای خداوند را توصیف می‌کنند، خداوند را ستایش می‌کنند و بازگو کننده توانایی‌های شگرف خداوند هستند. مثال‌های زیادی از این نوع اول در دو دوره تیموری و صفوی قابل مشاهده و بررسی است.

گروه دوم: سایش و دعای پیامبر را در جملات گوناگونی در بر دارد و گروه سوم: امام علی (ع) حضرت فاطمه (س) دختر گرامی پیامبر (ص) و حضرت امام حسن (ع) و امام حسین (ع) را مورد ستایش قرار می‌دهند. در این گروه ما همچنین شاهد ستایش دیگر امامان شیعه تا امام دوازدهم که هر یک پس از دیگری مسئولیت هدایت انسان‌های آزاده را بر عهده داشتند، می‌باشیم.

به نظر می‌رسد این دعاها از کتاب‌های ادعیه‌ای گرفته شده باشد، به عنوان مثال از کتاب دعای "مفاتیح الجنان" که مجموعه‌ای از دعاها گوناگونی است که به وسیله حاج شیخ عباس قمی در تهران در سال ۱۳۹۱ جمع‌آوری شده یاد

کرد.^۱ این کتاب مجموعه‌ای از دعا‌های منسوب به ائمه و سوره‌های قرآنی است^۲ و در بر گیرندهٔ شمار زیاد و مهمی از دعاها نسب به خداوند، پیامبر (ص)، امام علی (ع) و دیگر امامان شیعه (ع) می‌باشد. یکی از دعا‌های معروف در ستایش خداوند دعای جوشن کبیر می‌باشد که شیهه جملات و واژه‌های آن در محراب مسجد حکیم اصفهان (۱۰۳۸) (تصویر: ۸) تزئینات داخل مسجد کبود تبریز (۸۷۰) دیده می‌شود. "سبحان الله، الحمد لله، الله اکبر، الملک الله، تا به آخر ... و همچنین قسمتی از این دعا در مناره مسجد جامع سمرقند (قرن نهم) و دیواره مقبرهٔ خواجه عبدالله انصاری (۳۳-۸۲۹) در گازرگاه هرات قابل مشاهده می‌باشد.

در محراب مسجد حکیم، شکر و ستایش خداوند در نام‌های مختلفی در ستاره‌های هشت پر نشان داده شده است و در بعضی از این ستاره‌ها نام حضرت محمد (ص) و حضرت علی (ع) به صورت منفرد یا با هم آورده شده است. همچنین نام دوازده امام با خط زیبای ثلث در حاشیه طاق محراب حک شده است. در اینجا هنرمند مسلمان توصیف و ستایش خداوند را با ستایش پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) و حتی دیگر امامان شیعه آمیخته است. این نوع کار انعکاسی از افکار شیعی زمان و تداعی‌گر این پیام است که هر کس به دوستی امامان معتقد باشد متعاقباً دوستی با خدا را نیز به دست آورده است.

نوع دوم ادعیه، دعا‌های خطاب به حضرت محمد (ص) است. یکی از این دعاها که در جاهای بسیاری آورده شده است "صلوات" است. در این دعا گفته

۱ - شیخ عباس قمی این کتاب دعا را از منابع متفاوتی تهیه کرد به عنوان مثال می‌توان به بحارالانوار مجلسی، مجمع‌البیان طبرسی، فضائل القرآن سید قطب الصدیقی، تفسیر الجواهر طنطاوی مصری اشاره داشت.

۲ - سوره‌های مبارکه یاسین، رحمن، واقعه، جمعه، تبارک، شمس، قدر، زلزله، روم و دخان از جمله سوره‌هایی است که در این کتاب آورده شده است.

شده است: "اللهم صل علی محمد و آل محمد" خداوندا درود فرست بر محمد (ص) و خاندان محمد". به عنوان نمونه مسجد امام (اوائل قرن یازدهم)، گنبد مدرسه چهارباغ (۱۰۹۲) (تصویر: ۹) و مدرسه کاسه گران اصفهان (۱۱۰۲) همگی در بر گیرنده این دعای معروف شیعی هستند.

این دعا یکی از معروفترین دعاها در میان مسلمانان شیعه است که در هر موقعیت و زمانی قرائت می شود. بطور کلی مسلمان شیعه با این دعا پرورش می یابند و بزرگ می شوند. "صلوات" دعایی است که ابتدا خطاب به حضرت محمد (ص) سپس به خاندانش که شامل حضرت فاطمه (س) و امام علی (ع)، اولین امام شیعه، امام حسن (ع) صابر زمان و امام حسین (ع) شهید کربلا، و سپس به دیگر امامان شیعه ارجاع داده می شود.

کلمه شهاده یا فرمول "لا اله الا الله"، "محمد رسول الله"، غالباً در مساجد تیموری و صفوی دیده می شود که در بر گیرنده دو اصل اساسی اعتقادات مسلمانان که اصطلاحاً توحید و نبوت نامیده می شوند می باشد. یکی از این مکان ها مقبره خواجه عبدالله انصاری در گازرگاه هرات می باشد. غیر از کلمه شهاده که در این مقبره با زیبایی خاصی آورده شده است ما شاهد ستایش خداوند در نام های معظمش همچون یا رحمان، یا قادر، یا سبحان و ... هستیم. نمونه بعدی متعلق به دوران تیموری در مسجد گوهرشاد مشهد (۸۲۲) قابل مشاهده است که کلمه شهاده زینت بخش گنبد با عظمت این مسجد گردیده است.^۱

اما در برخی مساجد و اماکن مذهبی تیموری و صفوی ما به جمله دیگری بر می خوریم که به دو جمله یا فرمول شهاده اضافه شده است و آن کلمه "علیاً ولی

۱ - جهت تصویر و توضیح بیشتر رک به:

Mahnaz Shayesteh Far, *Shia Artistic Elements in the Timurid and the Early Safavid Periods*, London, Book Extra 1998, pp. 236-7.

الله“ (علی دوست و یار خداوند است) می‌باشد، که به امامت از اصول شیعه اشاره دارد. مکان‌هایی که به این نوع کلمه شهاده یا به عبارتی دیگر شهادتین شیعی اشاره کرده فراوان است و به عنوان مثال می‌توان به مسجد جامع یزد (از قرن پنجم به بعد) به مسجد جامع کرمان (از قرن هشتم به بعد)، مسجد جامع ورزنه اصفهان (۸۴۸) شیستان گنبددار مجموعه بندر آباد یزد^۱ (۸۷۸) مدرسه مذهبی نیم‌اورد (قرن دهم) مسجد آق‌انور (اوائل دوره حکومتی صفویه) و مسجد جامع اصفهان (تصویر: ۱۰) اشاره کرد. در ایوان مرکزی این مسجد کلمه شهاده لا اله الا الله، محمد رسول‌الله، علیاً ولی الله مشهود است. در اینجا حضرت علی (ع) بعنوان جانشین پیامبر (ص) و امیرالمؤمنین توصیف شده است. ترکیب کلمات الله، محمد (ص) و علی (ع) در اینگونه نمونه‌ها انعکاس دهنده اعتقادات مسلمانان شیعه زمان می‌باشد و روشن می‌سازد هر آنکس به عشق خداوند معتقد باشد می‌بایست به دوستی پیامبر (ص) و امام علی (ع) اعتقاد داشته باشد. در این مثال هنرمند سعی کرده است که ارزش و والایی حضرت علی (ع) را به عنوان یاور خداوند و عالی مرتبه در نزد او به نمایش درآورد. همچنین او تلاش کرده است که بیان کند حضرت علی (ع) دانش و علم کافی در رابطه با اسلام دارد که به عنوان فردی اهل دین و عالم در نظر گرفته شود. او قابل ستایش است و از ما به عنوان مسلمان انتظار می‌رود که او را دوست داشته باشیم و ستایش کنیم.

”الله، محمد، علی“ ترتیب این نام‌های مبارک در بسیاری از مساجد و اماکن مقدسه تیموری و صفوی دیده می‌شود. برای مثال در ایوان وزودی آق‌سرای در شهر سبز (۷۴۸) متعلق به زمان تیموری، نام‌های محمد و علی به شکل کوفی بنایی

۱ - جهت اطلاعات بیشتر درباره این مجموعه رک به:

Okane, *Studies in Persian Art and Architecture*, Cairo, The American University Press, 1995, pp. 137-140.

آورده شده است. در مدرسه کاسه گران اصفهان (۱۱۰۲) (تصویر: ۱۱)، نامهای "الله، محمد، علی" جداگانه بر سقف این مدرسه نوشته شده است. مثال دیگر دروازه ورودی و مناره مسجد جامع تیمور در سمرقند (۷۸۳-۷۷۶) می باشد (تصویر: ۱۲) که نامهای "الله، محمد و علی" بر دیواره ورودی و "یا الله، یا محمد، یا علی" بر دیواره مناره نوشته شده است. کوفی تزئینی پایین گنبد شامل این جمله است: "البقاء لله"، ابدیت مخصوص خداست. دیوارها نامهای مبارک الله، محمد، علی را در کوفی بنایی جلوه گر می کند^۱. کاربرد این نمونه از تزئینات کتیبه ای دعاگونه همچنین مدرسه نیماورد و مسجد امام اصفهان (اوایل قرن دهم) امامزاده محروق نیشابور (دوران صفویه) هم قابل مشاهده است.

همان طور که از مثال های بالا فهمیده می شود ترتیب نام های "الله، محمد، علی" در هر دو دوره تیموری و صفوی به کار برده شده است. اما مشخصاً استفاده از نام علی (ع) در مساجد و اماکن مذهبی زمان صفوی بیشتر می باشد و نکته دیگر این که در همه این موارد، هنرمند سعی کرده است که ترتیب آوردن نام های "الله، محمد، علی" را حفظ کند و هرگز سعی نکرده است که نام محمد (ص) قبل از الله و نام علی (ع) را قبل از پیامبر (ص) منعکس کند.

گروه بعدی در تقسیم بندی دعا در کتیبه ها، ستایش حضرت علی (ع) به تنهایی است. هنرمندان مسلمان دوران تیموری و صفوی با نوشتن و نگاشتن دعا خطاب به حضرت علی (ع) بر زمینه و اشیاء مختلف، احترام و اعتقاد قلبی خود را نسبت به آن حضرت اعلام داشته اند. کتیبه های درهای چوبی امامزاده ابراهیم که در تاریخ (۹۷۳-۹۷۲) ساخته شده است، (تصویر: ۱۳) نشان دهنده انعکاس عقاید

۱ - جهت اطلاعات بیشتر در مورد شهر سبز رک به:

M. E. Masson and G. A. Pugachenkova, "Shar-i Sabz, From Timur to Ulugh Beg", Trans: Y. M. Rogers, Iran, Vol. XVI, 1978.

شیعی بانی بنای امامزاده یا خطاط هنرمندی بوده است که این خطوط را بر در چوبی حکاکی کرده است. این نمونه خوبی از حکاکی چوب به صورت تزئینی ز زمان صفوی هست. نام علی (ع) چهار مرتبه بصورت کوفی تزئینی در قسمت بالای در و همچنین در قسمت پایین راست تکرار شده است.^۱ در بخش بزرگ‌تر در (قسمتهای بالایی و پایینی) خط ثلث زیبایی جلوه می‌کند که نوشته شده است:

”ناد علیا مظهر العجائب“ و در ترجمه بقیه خطوط می‌خوانیم: ”تجده عونالک فی النوائب“ حضرت علی (ع) را دوا و شفای هر بدبختی در یابی و ”ای علی ای علی ای علی کل هم و غم سینجلی“ هر غم و اندوهی با یآوری و نگرهبانی تو برطرف خواهد شد. متوسل شدن به حضرت علی(ع) در مصائب و سختی‌ها یکی از نمودارها و جلوه‌های دل بستگی به اهل بیت در میان مردم زمان است که آنها علی را تنها یاور خود در مقابله با مشکلات می‌یابند.

”علی علی علی“ یکی از مشهورترین تجلی امام علی (ع) در کتیبه نگاری است که تقریباً در بیشتر اماکن مقدسه صفوی و بعضی از اماکن تیموری دیده می‌شود. این نام مبارک همراه با تکرار فراوان مورد استفاده هنرمندان خوشنویس جهت تزئینات اماکن مقدسه تیموری و صفوی بوده است. از این گروه تزئینات کتیبه‌ای می‌توان به آق سرای در شهر سبز (۷۹۹-۷۸۱) مسجد گوهرشاد مشهد، مسجد جامع میرچخماق یزد (۸۴۱)، مدرسه غیاثیه خرگرد خواف (۸۴۵) مسجد جامع ورزنه (۸۴۸) اشاره داشت.^۲

از این گروه می‌توان به پارچه یا پوشش مقبره (تصویر: ۱۴) شخص مقدس شناخته نشده‌ای اشاره داشت که مقبره وی در این زمان وجود ندارد. این پوشش

1- Welch, *Calligraphy in the Arts of the Muslim World*, p. 55.

۲- جهت تصاویر و توضیحات بیشتر درباره این اماکن رک به:

M. Shayestehfar, *Shi'ah Artistic Elements*, ... pp. 250-268.

پارچه‌ای دارای خط ثلث جلی است که البته با خط نستعلیق ریزتری در واحدهای جداگانه‌ای تزئین شده است. خطوط ثلث قدرت خارق‌العاده علی (ع) را که شیعیان با احترام خاصی به آن توجه دارند، بیان می‌کند: "ناد علیاً مظهر العجائب" خطوط ثلث کناری هم تکراری از اولین آیه سوره نصر می‌باشد: "نصر من الله و فتح قریب"^۱

گروه بعدی دعاها، خطاب به حضرت فاطمه (س) و دو امام معصوم حضرت امام حسن (ع) و امام حسین (ع) است که هر سه آنها بر طبق تاریخ اسلام، رابطه روحی، عاطفی و عقلانی خاصی با پیامبر داشته‌اند. فاطمه دختر پیغمبر (ص) و امام حسن (ع) و امام حسین (ع) نوه‌های آن حضرت‌اند. واژه حسنین که به امام حسن (ع) و امام حسین (ع) اشاره می‌کند مورد استفاده مکرر پیامبر (ص) به هنگام خطاب به آنها قرار می‌گرفت. آن دو نوه پیغمبر کسانی بودند که از اوان کودکی رابطه تنگاتنگ و نزدیکی با پیامبر (ص) داشته‌اند و در آغوش یا بر سر زانوی آن حضرت بزرگ شده و به خوبی پیامبر و پیامش را درک کرده‌اند. در خیلی از موارد پیامبر از آنها بعنوان "سیدا شباب اهل الجنة" آقای جوانان اهل بهشت، یاد کرده است.^۲

در مثال‌هایی که در زیر خواهد آمد هنرمند عشق و علاقه و توجه خود را به حضرت فاطمه (س) و حسنین (ع) با استفاده از جمله‌هایی زیبا که ستایشگر آنهاست، بیان می‌کند. در سر در بازار میر چخماق یزد به تاریخ ۸۴۱ متعلق به زمان تیموری، ما مثال خوبی در رابطه با ستایش این دو امام عزیز داریم:

1- Welch, *Calligraphy in the ...*, p. 150.

۲ - علامه مجلسی، بحارالانوار، ج ۱۴، باب ۱۵، ص: ۱۸۵؛ ج ۴۹، باب ۱۵، ص: ۱۹۳.

”خداوندا: سلام و درود خود را به دو آقای جوانان بهشت امام حسن و امام حسین (ع) بفرست.“

در ادامه این جمله هنرمند اشاره به پیامبر خدا (ص) دارد و می‌گوید: ”محمد (ص) آخرین فرستاده خداست او سرور همه پیام‌آوران، شفیع همه گناه کاران و برکتی برای دنیاست. خداوندا: سلام و درود فرست بر حجه ابن الحسن، آقا امام زمان.“

بر گنبد مسجد امام اصفهان اوائل قرن یازدهم (تصویر ۱۵) بیان مشابه‌ای در رابطه با خاندان پیامبر (ص) دیده می‌شود که می‌گوید: ”و فاطمه زهرا و حسن مجتبی و حسین شهید کربلا“. در این جمله حضرت فاطمه (س) به عنوان روشنی بخش، امام سن (ع) به عنوان مجتبی و امام حسین (ع) به عنوان شهید کربلا توصیف شده است.

این جمله بخش شناخته شده‌ای است از بسیاری از دعا‌هایی که خطاب به امامان در کتابهای دعا ذکر شده است استفاده از دعا در گنبد مسجد امام اعتقادات و سیاست مذهبی حامی و مشوق مسجد شاه عباس را بازگو می‌کند که از این طریق در جهت تشویق و تقویت اعتقادات مذهبی مردم می‌کوشیده است ستایش دوازده امام هم در مثال‌های زیادی آورده شده است و بر طبق عقاید شیعی، آنها جانشینان بر حق پیامبر (ص) هستند، آنها دانش کافی و عمیق در رابطه با اسلام دارند و آنها از ارتکاب گناه معصوم می‌باشند. مسجد جامع میرچخماق یزد، مسجد جامع بندر آباد (۸۷۸)، گنبد مقبره شاه اسماعیل در اردبیل (اوائل قرن دهم، در چوبی امامزاده اسماعیل اصفهان (۹۷۳-۹۷۲) و مقبره پیربکران لنجان (دوره ایلخانیان) و محراب مسجد شیخ لطف‌الله... اصفهان از جمله نمونه‌های این بخش می‌باشد.

بهترین مثال از این نوع دعاها و ستایش‌های مربوط به دوازده امام که می‌توان به آن اشاره کرد رحلی^۱ است (تصویر: ۱۶) از چوب با تاریخ ۷۹۱ یعنی متعلق به زمان تیموریان است. در دو قسمت کوچک بالایی این رحل زیبای بزرگ نام "الله" چهار مرتبه با خط ثلث حک شده است. اگر کمی دقت کنیم در می‌یابیم که در زیر هر یک از "الله"ها، نام علی (ع) با هنرمندی و ظرافت خاصی کنده کاری شده است. آوردن نام علی، امام اول شیعیان و جانشین برحق پیامبر (ص) بدین صورت با ظرافت و به طرز مخفی در زیر کلمه "الله" حائز این اهمیت است که عشق علی همیشه در قلب مسلمانان آزاده و آگاه وجود داشته است و شناخت "الله" با شناخت علی (ع) در هم آمیخته است. در قسمت پایین این رحل با خط ثلث بلند و زیبایی صلواتی بر پیامبر (ص) و دوازدهم امام با ظرافت و هنرمندی خاصی حک شده است. قسمت پایینی رحل که در حقیقت حمایت کننده بخش بالائی است و قرآن بر روی آن قرار می‌گیرد در بر گیرنده نام دوازده امام است و این موضوع را می‌توان اینگونه تفسیر نمود که مسئولیت دوازده امام در حقیقت حمایت و محافظت از پیام‌ها و آیات قرآنی است که هنرمند این حقیقت را با حک کردن نام دوازده امام در قسمت پایینی به خوبی نشان داده است.

اهمیت کتیبه با مضمون دعا در این است که این دعاها یادآور حضور خداوند در همه جا می‌باشد، نتیجتاً دعا به شخصی که آنها را قرائت می‌کند نوعی عرفان و تصوف می‌بخشد. معنویتی که از قرائت این ادعیه حک شده بر در و دیوار مساجد و دیگر اماکن مذهبی در شخص مسلمان ایجاد می‌شود تقریب او را به خداوند و ائمه بیشتر می‌کند و قلب او را از شبهات و هر آنچه که حجاب بین او و خداوند

۱ - این رحل هم اکنون در موزه هنر متروپولیتن نیویورک نگهداری می‌شود.

است پاک می‌گرداند و او با آمادگی بیشتری، حضور قلب و توجه به عبادت در خانه خدا می‌پردازد.

دسته سوم کتیبه‌ها که مزین بخش اماکن مذهبی می‌باشد، گروه احادیث قدسی و نبوی است.

احادیث در کتیبه:

استفاده از احادیث هم نوع دیگری از کتیبه‌نگاری است. حدیث که بازگو کننده و منعکس کننده کلمات پیامبر و امامان است در کتیبه‌نگاری در هر دو زمان تیموری و صفوی استفاده فراوان دارد. در صحن بیرونی مجموعه بقعه شیخ صفی، مدرسه مذهبی نیم‌آورد و ایوان ورودی مسجد جامع اصفهان ما حدیث معروفی از پیامبر (ص) داریم که می‌گوید: من شهر علم هستم و علی در ورود به این شهر می‌باشد. "انا مدینه علم و علی بابها".

بهترین مثال از این نوع حدیث در مرکز کتیبه‌ای (تصویر: ۱۷) مربوط به امامزاده هارون ولایت اصفهان آمده است که جفت آن هم اکنون در مجموعه خصوصی دیوید در کپنهاگ دانمارک نگهداری می‌شود و در سر گیرنده تاریخ اواخر قرن نهم می‌باشد. در این جمله پیامبر خودش را شهر علم معرفی می‌کند و علی را شرط ورود به این شهر می‌داند. این حدیث^۱ به دانش کامل (شهر علم) پیامبر و حضرت علی (ع) به مثابه در ورودی این شهر علم اشاره دارد. هر کس علم و دانش بیشتری در رابطه با پیامبر و پیامش می‌خواهد، باید با علی (ع) آشنا باشد. به دنبال این جمله، جمله‌ای دیگر در این کتیبه آمده است که پیامبر (ص) با

۱ - علامه مجلسی، بحارالانوار، ج ۲۳، ص: ۱۲۵؛ وسایل الشیعه، ج ۲۷، ص: ۳۴.

اشاره به امام علی (ع) می‌گوید: "انت منی بمنزله هارون من موسی" نسبت تو به من همانند نسبت هارون است به موسی.^۱

در مراجعه به تاریخ پیامبران در می‌یابیم که برادر حضرت موسی (ع) هارون، او را در رساندن پیام خدا به مردم همراهی می‌کرد و در غیبت حضرت موسی (ع) او مسئولیت پیام رسانی و انجام وظایف پیامبری را بر عهده داشت. بنابراین حضرت موسی (ع) به نسبت فراوانی به هارون، برادر وفادارش متکی و وابسته بود. در این حدیث پیامبر (ص) عنوان هارون را به حضرت علی (ع) می‌دهد تا نشان دهد که حضرت علی (ع) هم موقعیت مهمی همانند هارون در مقابل پیامبر دارد و او تنها کسی است که خواهد توانست بخوبی مسئولیت جانشینی و پیام‌رسانی، پیامبر را انجام دهد. در حاشیه این کتیبه دعا و سلام و ستایشی نسبت به دوازده امام وجود دارد که قابل توجه است. این نمونه رحل و دیگر مثال‌هایی که در بر گیرنده این حدیث نبوی می‌باشد انعکاس دهنده عقاید شیعی هنرمند، مشوق او و مردمان زمانش می‌باشد و این یکی از دلایلی است که چرا هنرمند از این حدیث جهت زینت بخشیدن به اماکن مذهبی زمانش از جمله این رحل قرآن استفاده کرده است.

در مدرسه مذهبی چهارباغ اصفهان متعلق به زمان صفویه ما مثال دیگری در این زمینه داریم که خداوند می‌گوید: "لی خمسہ بهم حر الجحیم الحاطمه المصطفی و المرطضی و ابناهما و الفاطمه" من پنج شخص دارم، آنها کسانی هستند که من آتش مشتعل جهنم را به واسطه آنها خاموش می‌گردانم. محمد مصطفی (ص)، علی مرتضی (ع)، حسن (ع)، حسین (ع) و فاطمه (س).^۲

۱ - ثقة الاسلام کلینی، اصول کافی، ج. ۱، ص: ۲.

۲ - محمود ماهرالنقش، خط بنایی، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۶۹، ص ۱۸۶.

در مثال بالا به پنج شخص اشاره شده است که در میان اهل شیعه به پنج تن معروف هستند. پیامی که از این حدیث قدسی^۱ گرفته می‌شود گویای این حقیقت است که این پنج تن دارای موقعیت مشترک و یکسانی در پیشگاه خداوند می‌باشند. خداوند به آنها علاقه و احترام یکسانی دارد. پیام دیگر اینکه دوستی و چنگ زدن به دامن این پنج تن، انسانها را در مقابل آتش جهنم محافظت می‌کند.^۲ نتیجه: پس از بررسی این مقاله و تصاویر آن این حقیقت روشن می‌شود که استفاده از آیات قرآنی در کتیبه‌های زمان تیموریان و صفویان از اهمیت به‌سزایی برخوردار بوده است همچنین صفویان با علاقه و احترام وافر خود به پیامبر (ص) و امامان (ع) توجه و علاقه بیشتری به استفاده از دعا و حدیث با مضامین شیعی از خود نشان دادند اما حضور نمونه‌های فراوان این گونه کتیبه‌های در اماکن مذهبی زمان تیموری و صفوی حقیقت دیگری را بر ما آشکار می‌سازد و آن این مسأله است که هنر خوشنویسی قبل از هر چیز حال تفکر متفکرانی است که وابسته به حوزه دینی هستند و به اصطلاح اهل کتاب‌اند.

۱ - نه الاسلام کلینی، اصول کافی، ج ۱۰، ص: ۳۴۳.

۲ - احادیث نبوی بیشتری را می‌توان مورد توجه قرار داد که بین مساجد زمان تیموری و صفوی به صورت مشترک مورد استفاده قرار گرفته است. به عنوان نمونه پیامبر (ص) می‌فرماید: "عجلوا بالصلوه قبل الفوت" این حدیث را برای مثال در آرامگاه تومان آقا در شاه زند قرن هشتم و در گنبد مسجد بی‌بی خانم (مسجد جامع) هر دو در سمرقند می‌توان یافت در ایوان جنوب غربی مسجد امام حدیثی دیگر وجود دارد که پیامبر (ص) می‌گوید: "فاصله بین ایمان و بی‌ایمانی ترک نماز است." در محراب سلطان محمد خداپنده واقع در مسجد جامع اصفهان حدیثی دیگر از پیامبر وجود دارد که می‌گوید: "خداوند خانه‌ای در بهشت برای کسی که مسجدی را بسازد خواهد ساخت. این حدیث به سوره توبه ارتباط پیدا می‌کند که در مورد کسانی است که به خداوند و روز قیامت معتقد هستند و نماز بی‌ایمانی دارند و می‌گویند اینها همان کسانی هستند که از مساجد خداوند محافظت و نگهداری می‌کنند. جهت اطلاعات بیشتر در مورد اماکن موجود در سمرقند مربوط به زمان تیموری رک به:

Thomas W. Lentz & Glenn D. Lowry, Timur and the, pp. 40-46, 85-95, 208-215.

هنرمند اگر با معانی قرآنی انس و الفت پیدا کرده باشد و حقیقتاً زندگی خویش را با آن آمیخته باشد معانی حقیقی قرآن که در عین حال معنای زندگی و جهت وجودی او نیز هست بر او آشکار می‌شود. حقیقت معنی قرآن که بدین ترتیب با حقیقت حیات هنرمند همبستگی پیدا می‌کند حقیقتاً وحی الهی است. توفیق در این زمینه بسته به این است که هنرمند خود تماشاگر راز شود و افقی فرا روی خویش بگشاید که اسرار قرآنی همواره حاکم بر آن است. بنابراین خلاقیت هنرمند در این امر جنبه انفرادی ندارد و زیبایی و مفاهیم نهفته در آن، آن رابطه عمیق عرفانی را که با ایجاد و خلق آن اثر مرتبط بوده، اثبات می‌کند.

تکرار فراوان کتیبه‌های مأخوذ از قرآن کریم بر روی دیوارهای مساجد و سایر ابنیه انسان را به این حقیقت می‌رساند که تار و پود حیات اسلامی از آیات قرآنی تنیده شده و از لحاظ معنوی متکی بر قرائت قرآن و نماز می‌باشد. اگر بتوان فیضی را که از قرآن کریم سرچشمه می‌گیرد یک ارتعاش معنوی خوانند باید بگوییم تمام هنر اسلامی خصوصاً خوشنویسی به صورت کتیبه مساجد و یا خط نگاره‌های ظروف و پارچه بالضروره اثر این ارتعاش را در بر دارد و این نکته اثبات می‌شود که این گونه هنر از معنای لفظی یا صورت کلام قرآن سرچشمه نمی‌گیرد بلکه منشاء آن حقیقت یا جوهر معنوی قرآن است.

کتیبه‌های با مفهوم دعا و حدیث نیز دارای بیان عرفانی است و این کیفیت خاص تا اندازه‌ای ناشی از جو شععی است که در آنها انعکاس یافته است. مظهر و مثل حقیقت معنوی در جهان مادی اولیاء هستند که مقام معنوی آنها در سلسله مراتب هستی به منزله قطب عالم است.

بنابراین تشیع متضمن حقیقتی بسیار دقیق و لطیف است. از آن جا که شریف‌ترین هنر بصری در جهان اسلامی خطاطی است، کتیبه‌های منقش بر در و دیوار درونی مساجد و مدارس مذهبی، شخص مؤمن را نه تنها به یاد معانی

کلمات آن می‌اندازد بلکه او را متوجه صور روحانی آن و فیضان با جلال و قدرت معنویت نام و کلام ائمه دین می‌کند، که در کتیبه‌ها انعکاس یافته است. بدین ترتیب خوشنویس مسلمان به محیط انسان و مخصوصاً معماری یک جنبه اعتدال و متانت و بصیرتی عقلانی می‌بخشد و به انسان خاطر نشان می‌سازد که همه چیز اثر حقیقت الهی است. این چنین است که معماری اسلامی انسان را به مشاهده و شهود سوق می‌دهد.

منابع

- ماهرالنقش محمود، خط بنایی، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۶۹، ص ۱۸۶.
- Tabatabaie Allamah, Shiite Islam, trans. Seyyed Hossein Nasr, London, George Allen and Unwin Ltd, 1975.
- Blair, Sheila S., Monumental Inscriptions From Early Islamic Iran and Transoxiana, New York, E. J. Brill, 1992.
- Lentz, Thomas W. and Glenn D. Lowey, Timur and the Princely Vision, Washington, Los Angeles County Museum of Art.
- Shayestehfar Mahnaz, Shi'a Artistic Elements in the Timurid to the Early Safavid Periods, London, Book Extra, 1998.
- Okane, Studies in Persian Art and Architecture, Cairo, The American University Press, 1995.
- Masson, M.E.. and G. A Pugachenkova, "Shar - i Sabz, From Timur to Ulugh Beg", Trans: Y. M. Rogers, Iran, Vol XVI, 1978.

Welch A., Calligraphy in the Arts of the Muslim World,

New York, Dawson, 1979.

Norah, Titely M., Persian Miniature Painting and its Influence on the Art of Turkey and India, The British Library. 1983.

Theories of State: Hâfiz-i Abrû and Nizâm al-Lambton A.K.S.

Din Shâmi, Bulletin D'ét des Orientales, 30, 1978.

Woods, John E., "The Rise of Timurid Historiography", Journal of Near Eastern Studies, 49, no. April 1987.

Roemer R.H, The Cambridge History of Iran. Cambridge

University Press, No 1.6.1986.

توضیح زیرنویس تصاویر

- ۱- سوره القدر، کوفی بنایی، مدرسه چهارباغ اصفهان (قرن یازدهم)
- ۲- سوره حمد، کوفی بنایی، صحن عباسی مشهد (اوائل قرن یازدهم)
- ۳- آیات ۲۲-۱۸ از سوره توبه، خط محقق، محراب مدرسه امامیه اصفهان، (قرن هشتم)
- ۴- آیه ۳۰ از سوره نمل، ثلث، پلاک فلزی در متعلق به زمان شاه سلیمان صفوی (۱۱۰۵-۱۰۷۷)
- ۵- آیات ۲۵۷-۲۵۵ از سوره بقره "آیت الکرسی"، خط ثلث، مسجد شیخ لطف الله اصفهان (۱۰۲۹-۱۰۱۲)
- ۶- سوره جمعه، کوفی بنایی، مسجد جامع یزد (۷۷۵)
- ۷- آیه اول از سوره فتح، خط مثنی، پارچه ابریشمی ضریح (۱۰۸۹)

۸- برگرفته از دعای جوشن کبیر، خط کوفی بنایی، محراب مسجد حکیم اصفهان، (۱۰۲۸)

۹- "صلوات"، کوفی بنایی، گنبد مدرسه چهار باغ اصفهان، (۱۰۹۲)

۱۰- "شیعی شهاده"، کوفی بنایی، ایوان اصلی مسجد جامع اصفهان، (از زمان آل بویه به بعد)

۱۱- "الله، محمد، علی"، کوفی بنایی، سقف مدرسه کاسه گران اصفهان (۱۱۰۲)

۱۲- "الله، محمد، علی" کوفی بنایی، دروازه ورودی و مناره مسجد جامع تیمور در سمرقند (۷۸۳-۷۷۶)

۱۳- "نادا علیاً مظهر العجائب"، ثلث و کوفی تزئینی، درهای چوبی امامزاده ابراهیم، گالری نلسن، موزه اتکین (۹۷۳-۹۷۲)

۱۴- "علی"، ثلث جلی و نستعلیق، پوشش مقبره شخص ناشناخته‌ای اقباس از کتاب:

Welch, Calligraphy in the Arts of the Muslim World, New York, Dawson, 1979.

۱۵- "فاطمه زهرا، حسن مجتبی و حسین شهید کربلا"، کوفی بنایی، گنبد مسجد امام اصفهان، (یازدهم)

۱۶- دعا و ستایش دوازده امام، ثلث، رحل قرآن، موزه متروپلیتن نیویورک (۷۹۱)

۱۷- "انا مدینه العلم و علی بابها" ثلث، کتیبه امامزاده هارون ولایت اصفهان، (اواخر قرن نهم)

